

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ, ФІНАНСОВОГО ПРАВА

УДК 342.25

Сидор М. Я., старший викладач кафедри
адміністративно-правових дисциплін
юридичного факультету ЛьвДУВС

Правові засади взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування

Досліджено правові принципи взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, зокрема проаналізовані найбільш важливі із них, такі як: принцип верховенства права; принцип законності; принцип пріоритетності прав людини; принцип гласності державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування; принцип поєднання державних і місцевих інтересів; принцип правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності; принцип державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування.

Ключові слова: принципи, взаємодія, місцеві державні адміністрації, місцеве самоврядування, органи місцевого самоврядування.

Исследованы правовые принципы взаимодействия местных государственных администраций и органов местного самоуправления, в частности проанализированы наиболее важные из них, такие как: принцип верховенства права; законности; принцип приоритетности прав человека; принцип гласности государственных администраций и органов местного самоуправления; принцип сочетания государственных и местных интересов; принцип правовой, организационной и материально-финансовой самостоятельности; принцип государственной поддержки и гарантии местного самоуправления.

Ключевые слова: принципы, взаимодействие, местные государственные администрации, местное самоуправление, органы местного самоуправления.

The article investigates system of legal principles of cooperation between local state authorities and self-government bodies as a key element of building interaction between them. Based on the analysis of doctrinal views concerning understanding of the notion of principle and in particular suggested in academic literature classifications of principles of cooperation between legal principles of local state authorities and self-government bodies the author concludes that the a number of these principles could be deduced from the principles of functioning of the corresponding local public authorities. However, despite their similarity, and in some aspects coincidence, one should not to identify the principles of organization and functioning of local state authorities and self-government bodies with the principles which lay at the basis of their cooperation.

The following formulation of these principles is suggested: responsibility towards the individual and the state for their activities; rule of law; legality; priority of human rights; publicity; combination of state and local interests; legal, organizational, material and financial independence within the powers provided by laws; government support and guarantees of local self-government, etc.

In addition, the author has identified and analyzed the most important, in his view, principles of cooperation between local state authorities and self-government bodies. These principles include, in particular: the rule of law principle; the principle of legality; the principle of priority of human rights; the principle of publicity of local state authorities and self-government bodies (which, according to the author, in context of state governance and local

self-governance should be rephrased into the principle of mutual publicity and awareness); principle of combination of state and local interests; principle of legal, organizational, material and financial independence within the powers provided by laws; principle of government support and guarantees of local self-government.

Keywords: principles, cooperation, local state authorities, local self-government, local self-government bodies.

Актуальність. Прагнення України інтегруватися у Європейський адміністративний простір вимагає від нашої держави проведення реальних та ефективних реформ у сферах державного управління та місцевого самоврядування. Останні повинні базуватися на таких основних правових засадах, як децентралізація влади та субсидіарність. Реалізація цих засад на місцевому рівні проектує поєднання загальнодержавних та локальних інтересів, виразниками яких виступають органи виконавчої влади, що представлені дуалістично – місцевими державними адміністраціями та територіальними органами центральних органів виконавчої влади та органи місцевого самоврядування – як представницькими, так і виконавчими. Тому дослідження організації і структурування публічної влади на місцевому рівні є одним із основних напрямів юридичної науки. Важливу роль при цьому повинно відігравати вивчення та аналіз системи правових принципів взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, що складають ключовий елемент механізму взаємодії.

Аналіз останніх досліджень. У правовій доктрині дослідженню системи правових принципів взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування присвячували увагу такі науковці як: К. Живодьор, Г.Ф. Скрипкін, М.І. Козюбра та інші, однак досить побіжно та в межах аналізу інших об'єктів дослідження.

Метою нашої статті є комплексний та цілісний аналіз системи принципів саме взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Обов'язковим елементом у правовому механізмі взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування необхідно вважати принципи, на яких будується ця взаємодія. Принципи взаємодії у загальнонауковому розумінні є базовими основоположними початками здійснення певного виду діяльності. Проте, це надто вузьке розуміння правових принципів, яке не враховує сучасних наукових тенденцій цього поняття. Адже останні виконують не лише регулятивну функцію, а також є важливим засобом подолання прогалів у праві.

У юридичній літературі запропоновано багато визначень поняття «правові принципи». Зокрема, В.В. Копєйчиков визначає це поняття, як основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю [1, с. 95]. С.С. Алексєєв розглядає принципи права як виражені у праві вихідні нормативно-керівні начала, що характеризують його зміст, його основи, закріплені у ньому закономірності громадського життя [2, с. 102]. Є. Р. Сушко звертає увагу, що принципи права є основними, початковими положеннями, ідеями, що висвітлюють закономірності та сутність права як специфічного соціального регулятора; «керівні ідеї, які характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві». При цьому А.М. Колодій відзначає «вищу імперативність» принципів права, їх самостійний вплив на суспільні відносини [3, с. 117].

Принципи права, хоч теоретично і можуть бути незакріпленими на законодавчому рівні, все ж абсолютна більшість знайшла відображення у Конституції та законах

України. Проте, правові принципи взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування безпосередньо не виділяються у чинному законодавстві України, хоча окремі з них можуть бути виділені із норм Конституції України чи Законів України «Про місцеві державні адміністрації» [4] та «Про місцеве самоврядування в Україні» [5]. К. Живодьор, групує принципи взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування на загальні та спеціальні. Першу групу таких принципів, на її думку, становлять засади конституційного ладу України: принципи народного і державного суверенітету, демократизму, унітаризму, визнання і гарантованості місцевого самоврядування, соціальної, правової держави, законності, гласності тощо. Друга група загальних принципів також стосується організації діяльності майже всіх органів публічної влади, але не має ознак, притаманних основам конституційного ладу України: професіоналізм (компетентність), економічність, ефективність, самостійність, рівний доступ громадян до державної та муніципальної служби, поєднання виборності та призначуваності, колегіальності та єдиноначальства, поєднання державних і місцевих інтересів, єдність і цілісність державної території, поєднання централізації і децентралізації в здійсненні державної влади, збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних цінностей тощо. Спеціальні принципи стосуються виключно взаємовідносин між місцевими держадміністраціями та органами місцевого самоврядування і не можуть без суттєвого коригування застосовуватися до інших органів публічної влади. До них слід віднести принципи: правової організаційної та матеріально-фінансової самостійності місцевого самоврядування і місцевих державних адміністрацій; належний контроль з боку місцевих державних адміністрацій за виконанням органами місцевого самоврядування делегованих повноважень виконавчої влади, законодавче забезпечення механізму цивілізованого розв'язання конфліктів, взаємної підтримки і взаємодопомоги у вирішенні питань загальнодержавного і місцевого значення, ефективності взаємодії, паритетності взаємовідносин, взаємного контролю за виконанням делегованих повноважень, наукової організації взаємодії, багатоманітності форм і методів взаємодії, ефективності та економічності взаємодії, відповідальності тощо [6].

Низку принципів взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування можна вивести із принципів діяльності відповідних суб'єктів місцевої публічної влади, зокрема, зі ст. 3 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування». Проте, незважаючи на їхню схожість, а подекуди і збіг, не варто ототожнювати принципи організації та діяльності місцевих державних адміністрацій і місцевого самоврядування та принципи, які лежать в основі їх взаємодії. Сумарно ці принципи можуть позначатися так: відповідальності перед людиною і державою за свою діяльність; верховенства права; законності; пріоритетності прав людини; гласності; поєднання державних і місцевих інтересів; правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності у межах повноважень, передбачених законами; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування тощо.

Без сумніву, всі принципи мають важливе, хоча і неоднакове значення, але досягти високих результатів взаємодії, підсилити «коефіцієнт корисної дії» вони можуть лише у випадку їх системного та комплексного поєднання та реалізації.

Окремо варто виділити найбільш важливі принципи взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, які, водночас, слугуватимуть

критеріями для оцінки правовідносин, що виникають між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. Серед них — принцип верховенства права. М. І. Козюбра виділяє чотири основні підходи до розуміння принципу верховенства права. За першим підходом, принцип верховенства права ототожнюється із принципом верховенства закону; за другим — із верховенством всіх нормативно-правових актів, за третім — із верховенством розуму та справедливості, нарешті, за четвертим — із пріоритетом загально визначених принципів і норм міжнародного права перед національним законодавством [7, с. 25]. Проте, на його думку, верховенство права «означає насамперед і головним чином верховенство Конституції України». Але це «не означає, що поняття «верховенство права» і «верховенство конституції» є повністю ідентичними», тому що Конституцію України не можна тлумачити з суто позитивістських засад [7, с. 31].

Вчений також переконаний, що орієнтирами у цьому напрямі мають слугувати загально визначені сучасним цивілізованим світом принципи права, міжнародні пакти про права людини, міжнародна судова практика, зокрема практика Європейського суду з прав людини, тенденції розвитку правових засобів захисту прав людини у європейському та міжнародному співтовариствах тощо [7, с. 32]. Окрім того, варто зазначити, що принцип верховенства права закріплений Конституцією України (ст. 8), отже, має конституційне підґрунтя. У взаємовідносинах місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування цей принцип, зокрема, означає у поєднанні із ст. 19 Конституції України [8], що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Пунктом 4 ст. 35 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» чітко зафіксовано, що місцеві державні адміністрації не мають права втручатися у здійснення органами місцевого самоврядування власних повноважень. Водночас, на наш погляд, щодо органів місцевого самоврядування, норми щодо їх діяльності повинні характеризуватися більшою диспозитивністю, а повноваження закріплюватися за негативним принципом правового регулювання — дозволено все, що не заборонено законом. Органи місцевого самоврядування повинні мати більшу свободу дій у вирішенні питань місцевого значення, але при цьому контроль з боку територіальної громади та суду повинен посилюватись, форми контролю можуть бути різні, проте прописані чітко і конкретно у законі, особливо щодо механізму здійснення контролю.

С. Головатий називає принцип верховенства права мегапринципом, що включає у себе низку інших принципів: законності (правозаконності), демократії, гуманізму, поваги до прав людини як до реально діючого права, невідчужуваності цих прав, принцип поділу влади, незалежності та справедливості суду, первинності людини стосовно державної влади тощо [9, с. 64-75].

Не менш важливим є принцип законності, який тісно переплітається із принципом верховенства права. Проте, принцип верховенства права є визначальним при формуванні усіх інститутів держави і суспільства в цілому. У такому розумінні право виступає найвищою соціальною цінністю, найголовнішим суспільним орієнтиром. Саме на них має опиратися законодавець, закріплюючи загальнообов'язкові приписи, надаючи їм нормативний характер. За таких умов закон набуває ознаки правового закону, тобто він повинен відповідати не тільки формальним характеристикам нормативно-правових актів (відповідність Конституції України, відповідність процедури

його прийняття встановленим вимогам тощо), але й за змістом кореспондуватися із принципом верховенства права. Водночас із прийняттям закону він сам стає правовим орієнтиром суспільного життя. Таким чином, вимога дотримання приписів законів (і в цілому нормативно-правових актів) реалізується у принципі законності, який є основоположним у діяльності усіх державних органів [10].

Принцип законності також впливає із конституційних положень, згідно із якими на місцеві державні адміністрації покладається обов'язок забезпечувати законність і правопорядок, а також додержання прав і свобод громадян. Законність часто розглядається як суворе і неухильне слідування державними органами та посадовими особами закону в процесі застосування права [11, с. 387]. П. М. Рабінович розглядає законність як режим відповідності суспільних відносин законам, підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється у результаті їх неухильного здійснення всіма суб'єктами права [12, с. 104]. В. В. Колеїчков визначає принцип законності як здійснення усіх правових форм діяльності держави, функціонування громадського суспільства, громадян на основі й у відповідності з нормами права [13, с. 135].

Принцип пріоритетності прав людини визначає зміст діяльності місцевих органів публічної влади та мету їх взаємодії. Зазначений принцип передбачає непорушність та недопустимість порушення прав людини. Він впливає у значній мірі також зі ст. 3 Конституції України, відповідно до якої права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Принцип гласності у контексті взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування доцільно перефразувати на принцип взаємної гласності та інформованості. Г. Ф. Скрипкін зазначає, що цей принцип покликаний гарантувати захищеність прав муніципального утворення. Особливо важливо дотримуватись цього принципу, на думку вченого, при укладенні договорів, оскільки повноцінна інформація забезпечує неможливість в односторонньому порядку змінювати взаємні права, обов'язки та відповідальність, установлену у договірному порядку [14, с. 62].

Ч. 2 і 3 ст. 35 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» вказують і на інші способи реалізації цього принципу. Зокрема, йдеться про те, що у разі розгляду місцевою державною адміністрацією питань, які зачіпають інтереси місцевого самоврядування, про це повідомляється заздалегідь відповідним органам місцевого самоврядування. Аналогічну за змістом норму містить п. 3 ст. 71 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Представники цих органів та посадові особи територіальних громад мають право брати участь у розгляді таких питань місцевою державною адміністрацією, висловлювати зауваження і пропозиції. Голови місцевих державних адміністрацій, їх заступники, керівники структурних підрозділів місцевої державної адміністрації або їх представники мають право бути присутніми на засіданнях органів місцевого самоврядування та бути вислуханими з питань, що стосуються їх компетенції.

Відповідно до п. 7 та 8 ст. 49 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» депутат районної та обласної ради має право звернутися із запитом до голови місцевої державної адміністрації з питань, віднесених до відання ради. Орган або посадова особа, до яких звернено запит, зобов'язані дати усну чи письмову відповідь на запит на сесії ради у строки і в порядку, встановлені радою відповідно

до закону. За результатами розгляду запиту рада приймає рішення.

Принцип поєднання державних і місцевих інтересів. Зрозуміло, що виразниками, суб'єктами реалізації державних і місцевих інтересів є, відповідно - органи державної влади, зокрема, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Ці інтереси мають публічну природу і в цілому не можуть протиставлятися, оскільки у кінцевому результаті забезпечують загальносуспільний інтерес. Цей принцип необхідно трактувати швидше як встановлення меж повноважень відповідних органів, як державних, так і самоврядних. Враховуючи дещо абстрактний та декларативний характер цього принципу, він повинен віднайти подальшу деталізацію та конкретизацію у законах та вивести на якісно новий рівень взаємодію та інші взаємовідносини органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Більш вдалу інтерпретацію цього принципу запропоновано Г. Ф. Скрипкіним, який називає його «принципом погодження інтересів державних органів та органів місцевого самоврядування». І вважає, що з метою запобігання колізій правових актів органів державної влади і місцевого самоврядування, а також конкретних дій органів влади принцип погодження інтересів повинен бути доповнений принципами координації та співробітництва. На практиці співробітництво досягається шляхом інформування один одного про плани роботи, про проведення відповідних заходів, про підготовлювані документи, а координація — шляхом погодження планів, дій заради вирішення спільних завдань. Для здійснення цих функцій органи державної влади і місцевого самоврядування створюють спеціальні погоджувальні чи координаційні комісії або ж самі беруть на себе їх здійснення [14, с. 61]. Для прикладу, для здійснення спільних програм місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування можуть укладати договори, створювати спільні органи та організації (ч. 5 ст. 35 Закону України «Про місцеві державні адміністрації»).

Принцип правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності у межах повноважень, визначених законами, щодо взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування можна розглядати, з одного боку, як самостійність, незалежність місцевого самоврядування в системі місцевої публічної влади, що, однак, не виключає здійснення контрольно-наглядових функцій зі сторони місцевих державних адміністрацій. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. [15] указує на «ефективний державний контроль за дотриманням органами місцевого самоврядування вимог Конституції та законів України»; «підконтрольність органів місцевого самоврядування органам виконавчої влади у питаннях дотримання Конституції та законів України»; «запровадження механізму здійснення місцевими держадміністраціями державного контролю за відповідністю Конституції та законам України рішень органів місцевого самоврядування та якістю надання населенню публічних послуг»; «зміні статусу місцевих держадміністрацій з органів загальної компетенції на контрольно-наглядові органи у системі виконавчої влади». А з іншого боку — на правову, організаційну та фінансову спроможність місцевого самоврядування. Згідно із вже згаданою Концепцією створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов та формування кадрового складу для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень здійснюється з дотриманням таких принципів: наявність ресурсів, необхідних для здійснення визначених законом повноважень органів місцевого самоврядування; обчислення обсягу дотації вирівнювання на основі уніфіко-

ваних стандартів надання публічних послуг; надання трансфертів з державного бюджету безпосередньо кожному місцевому бюджету; визначення фінансовою основою здійснення органами місцевого самоврядування власних повноважень податків та зборів, які пов'язані з територією відповідної адміністративно-територіальної одиниці; закріплення за місцевими бюджетами частини коштів, що надходять від сплати податку на прибуток новостворених юридичних осіб, протягом п'яти років від дати інвестування в юридичну особу; надання органам місцевого самоврядування права регулювати ставки місцевих податків і зборів; надання органам місцевого самоврядування доступу до залучення кредитних ресурсів для інвестиційного розвитку шляхом спрощення процедур погодження запозичень і місцевих гарантій та збалансування їх із способами державного контролю, спрямованого на запобігання банкрутству об'єктів права комунальної власності; підвищення прозорості та ефективності використання бюджетних коштів шляхом запровадження програмно-цільового методу для всіх місцевих бюджетів тощо.

Фактично особливість цього принципу полягає у механізмі перерозподілу частини державних фінансових, матеріальних ресурсів на користь органів місцевого самоврядування.

Принцип державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування тісно кореспондується з іншими принципами взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування і реалізується, власне через механізми цих принципів. Ч. 1 ст. 35 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачає, що місцеві державні адміністрації на відповідній території взаємодіють з сільськими, селищними і міськими радами, їх виконавчими органами та сільськими, селищними і міськими головами, сприяють у здійсненні ними власних повноважень місцевого самоврядування, зокрема у вирішенні питань економічного, соціального та культурного розвитку відповідних територій, зміцнення матеріальної та фінансової бази місцевого самоврядування, контролюють виконання наданих їм законом повноважень органів виконавчої влади, розглядають та враховують у своїй діяльності пропозиції депутатів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Проте місцеві державні адміністрації не мають права втручатися у здійснення органами місцевого самоврядування власних повноважень.

Висновки. Таким чином, система правових принципів взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування складають змістовну складову механізму взаємодії, є його ключовим елементом. Перелік принципів не є вичерпним, можуть бути об'єктивно сформовані інші принципи взаємодії органів місцевої публічної влади, які доцільно закріпити у законодавстві України, що регулює діяльність відповідних суб'єктів. Враховуючи значення правових принципів, останні можуть відігравати роль регуляторів суспільних відносин, бути засобом подолання прогалин у праві, а також критеріями для оцінки правовідносин, що виникають між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. При цьому важливо розмежовувати принципи діяльності відповідних органів місцевої публічної влади та принципи взаємодії цих органів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Теорія держави і права : навч. посіб. / за ред. проф. В. В. Кофійчикова. — К., 1995. — 189 с.
2. Алексеев С. С. Проблемы теории права : курс лекций в двух томах / Сергей Сергеевич Алексеев. — Т. 1. Основные вопросы общей теории социалистического права [науч. ред. Р. К. Русинов ; Отв. за вып. В. М. Семенов]. — Свердловск : Свердловский юридический институт, 1972. — 396 с.

3. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Колодій Анатолій Миколайович. — К. : Національна академія внутрішніх справ, 1999. — 391 с.

4. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 р. № 586-XIV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 20—21. — Ст. 190. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/586-14>.

5. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — Ст. 170. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.

6. Живодьор К. Взаємодія місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення : матеріали Всеукраїнська науково-практична конференція [“Соціально-інформаційні процеси в державному управлінні та місцевому самоврядуванні”] (Острого, 17.02.2012 р.) / Науковий блог Національного університету «Острозька Академія» // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://naub.ua.edu.ua/2012/vzaemodiya-mistsevyh-derzhavnyh-administratsij-ta-orhaniv-mistsevoho-samovryaduvannya-v-ukrajini-problemy-ta-shlyahy-jih-vyrishennya/>.

7. Козюбра М. І. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція / Микола Іванович Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 4. — С. 24 — 32.

8. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

9. Головатий С. Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки / Сергій Головатий // Право України. — 2010. — № 5. — С. 64 — 75.

10. Кузнєцова Н. Верховенство права і право законності [Електронний ресурс] / Наталія Кузнєцова // Юридичний журнал. — 2005. — № 11. — Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2016>

11. Проблемы теории государства и права : учебное пособие / [под ред. М. Н. Марченко]. — М. : Юристъ, 2001. — 656 с.

12. Рабинович П. М. Основы загалльної теорії права та держави : [посібн. для студ. спец. “Правознавство”]. — 2-е вид., зі змін. і доп. — К., 1994. — 236 с.

13. Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. — К.; Юрінком Інтер, 2003. — 368 с.

14. Скрипкин Г. Ф. Взаимодействие органов государственной власти и местного самоуправления : [учебное пособие] / Григорий Федорович Скрипкин. — М. : Юнити-Дана : Закон и право, 2010. — 176 с.

15. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні від 01.04.2014 р. № 333-р, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01 квітня 2014 р. [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України від 18.04.2014. — 2014 р. — № 30. — стор. 18. — стаття 831. — код акту 72156/2014. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>.

